

IQTİSADİ ARTIM NƏZƏRİYYƏLƏRİNƏ MÜQAYİSƏLİ YANAŞMA

Rumella Telman qızı Cəfərova

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

rumella17_22@mail.ru

Xülasə

Məqalədə müasir iqtisad elmi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir problem üzrə- iqtisadi artım nəzəriyyələri üzrə müqayisəli təhlili aparılıb. Müəllif iqtisadi artım nəzəriyyələrindən üçü- neoklassik, neokeynisçi və yeni iqtisadi artım nəzəriyyələri arasında müqayisəli təhlil apararaq, onların bir-birindən əsas fərqlərini verməyə çalışmışdır. Həmçinin bu nəzəriyyələr əsasında iqtisadi artıma təsir kanalları ayrı-ayrılıqda təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: artım nəzəriyyələri, klassik nəzəriyyə, neoklassik nəzəriyyə, neokeynisçi nəzəriyyə, endogen nəzəriyyə

Giriş

Məcmu iqtisadiyyat çox mürəkkəb sistemdir. Bu sistem ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərən daha kiçik iqtisadi fəaliyyət sahələrindən, həm də onları birləşdirən ümumi sahələrdən ibarətdir. Ev təsərrüfatları, geniş biznes strukturları, dövlət sahibkarlığı və idarəetməsi məcmu iqtisadiyyatı yaradır. Ona görə də məcmu iqtisadi artım və ya iqtisadi inkişaf onun ayrı-ayrı sektorlarındakı artımdan və ya inkişafdan formalaşır. Belə sektorlardan biri də tikinti sektorudur. Bu sektor iqtisadiyyatın, demək olar ki, əksər sahələri ilə qarşılıqlı təsirdə inkişaf edərək, həm maddi nemətlərin, o cümlədən, yaşayış binalarının, infrastrukturaların yaradılmasında, əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəlməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tikinti sektorunun ölkənin iqtisadi inkişafında və rifah səviyyəsinin artmasında rolunu müəyyən etmək üçün iqtisadi nəzəriyyədə iqtisadi artım və rifah kateqoriyalarının inkişafına müxtəlif yanaşmanı müqayisəli təhlil etməyə ehtiyac var.

Iqtisad elmi tarixində “iqtisadi artım” və “iqtisadi inkişaf” anlayışları həmişə geniş diskussiya predmeti olub. Son zamanlar isə “rifah” anlayışı, həmçinin “sosial rifah”, “ictimai rifah”, “inklyuziv inkişaf” anlayışları geniş müzakirə edilir. Klassiklər ölkə sərvətinin əsasında hansı amillərin dayandığı məsələsi üzərində də xeyli araşdırmalar aparıblar. Niyə bir ölkə digərlərinə nisbətən daha varlıdır? Niyə təqribən eyni istehsal amilləri eyni həcmdə məhsul istehsalının yaranmasına səbəb olmur? İqtisadi artımı və rifahı şərtləndirən əsas amillər nədən ibarətdir? Və sair bu kimi suallar hələ də birmənalı cavablandırılmamışdır.

Tikinti sektoru əmək tutumlu sektordur. Əgər onun potensial imkanlarından istifadə edilərsə, ölkədə işçi qüvvəsinin mühüm hissəsinin məşğulluğunu təmin etmək mümkün olar. Lakin bu o demək deyil ki, ölkədə işsizlik səviyyəsi yüksələndə tikinti sektorunu genişləndirmək lazımdır və bununla işsizliyin qarşısını almaq olar. Belə ki, tikinti sektoru ilə iqtisadi artım arasındakı qarşılıqlı əlaqədə onların bir biri ilə səbəb-nəticə əlaqəsində olması məsələsi iqtisadi ədəbiyyatda birmənalı təsdiq edilməyib. Məsələn, Lopes et al. (2011) [1] tərəfindən aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, tikinti sektoru iqtisadi artımla daha çox şərtlənir və tikinti sektoru iqtisadi artımın səbəbi deyil. Bəs iqtisadi artımın yaranması üçün zəruri və kafi şərtlər nədən ibarətdir?

Ədəbiyyata baxış

Müxtəlif ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələrini müqayisə etmək üçün bir-birindən fərqli təsnifləşdirmələrdən istifadə edilir. Məsələn, Dünya bankı ölkələri aşağı, aşağı orta, orta, yuxarı orta və yüksək gəlirli ölkələr kimi beş qrupa ayırır. Belə təsnifləşmədə əsas meyar kimi ölkələrin ümumi milli gəliri götürülür. Əksər tədqiqatçılar belə təsnifləşdirmədən istifadə edir. Bəzi tədqiqatçılar isə, məsələn, *Bon* (1992) [2] və *Crosthwaite* (2000) [3] az inkişaf etmiş ölkələr

(LDCs), yeni sənaye ölkələri (NICs), yüksək inkişaf etmiş ölkələr (AICs) kimi təsnifləşməyə üstünlük verirlər. Beynəlxalq Maliyyə Fondu (İMF) isə ölkələrin inkişaf səviyyəsinə görə yalnız iki qrupa – inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupuna ayrılmasına üstünlük verir. Təqribən belə bölgü BMT-nin İnsan İnkişafı indeksində də aparılır. Lakin orada inkişaf etmiş ölkələr “birinci dünya ölkələri”, inkişaf etməkdə olan ölkələr isə “üçüncü dünya ölkələri” adlandırılır. Əlbəttə, belə müxtəlif klassifikasiyaların aparılmasının müəyyən məntiqi var və bu, tədqiqat zamanı qarşıya qoyulan məqsədlərdən asılıdır. Biz tədqiqat zamanı ÜMG üzrə bölgüyə üstünlük verəcəyik. Çünki tikinti sektorunun iqtisadi artıma təsirinin xarakterinin ölkədə ÜMG-in həcmindən asılı olaraq dəyişməsinə fərz edərək, hər ölkə qrupu üçün panel analizlərin aparılması nəzərdə tutulur. Belə ki, fərz edəcəyik ki, tikinti sektorunun iqtisadi artıma və rifah halına təsirləri həyata keçirilən tikinti fəaliyyətinin hansı iqtisadi sahələrdə aparılmasından, infrastruktur layihəsi olub-olmamasından, mülki və ya hərbi məqsədlərlə edilməsindən, həmçinin hasilat və ya emal sənayesi sahələrində həyata keçirilməsindən və sair şərtlərdən asılı ola bilər.

Qeyd edək ki, iqtisadi artım və iqtisadi inkişaf anlayışları əksər iqtisadçılar, (məsələn, Flammang (1979) [4], Malizia və Feser (1999) [5], Allen və Thomas (2000) [6]) tərəfindən sinonim kimi işlədilir və adətən, birincinin kəmiyyət dəyişmələri ilə bağlı olaraq qısamüddətli dövr üçün, ikincinin isə keyfiyyət dəyişiklikləri ilə bağlı olaraq uzunmüddətli dövr üçün xarakterik olduğu nəzərdə tutulur. Bəzi müəlliflər (məsələn, Audretsch və Fritsch (1994) [7], Van Stel, A. and Storey, D. (2004) [8]) iqtisadi artım ilə yeni firmaların yaradılmasını və məşğulluq səviyyəsinin artmasını əlaqələndirirlər. İqtisadi inkişaf prosesində yoxsulluğun azalması və gəlirlərdəki qeyri-bərabərlik səviyyəsinin azalması, əhalinin rifah halının yüksəlməsi baş verir.

İqtisadi artımın kəmiyyət ölçüsü, iqtisadi inkişafın isə keyfiyyət ölçüsü olmasına nəzərə alaraq, biz tikinti sektorunun fəaliyyətinin iqtisadi artıma (kəmiyyət dəyişmələrə) və rifah halına (keyfiyyət dəyişmələrə) təsirini analiz edəcəyik.

Bütün bunları həyata keçirməzdən əvvəl biz iqtisadi nəzəriyyədə artım modellərinə və rifah nəzəriyyəsinə müqayisəli nəzər yetirək. Bunun edilməsi ona görə vacibdir ki, hər bir model iqtisadi artımın səbəbi kimi müxtəlif amilləri əsas götürür. Məsələn, ilkin merkantilistlər (XV-XVI əsr) belə hesab edirdilər ki, iqtisadi artımın əsas səbəbi ölkənin sərvətinin xarici ticarət vasitəsilə artırılmasıdır. Xarici ticarət prosesində idxal ciddi şəkildə məhdudlaşmalıdır, ölkədən qiymətli metalların və pulun çıxarılması qadağan edilməlidir, ölkənin pul balansını artırılmalıdır (McDermott, 1999) [9].

Merkantilistlərin sonrakı nümayəndələri proteksionist tədbirlərin bir qədər yumşaldılmasını mümkün hesab etsələr də bütünlükdə ticarət balansının müsbət olmasını mühüm hesab edirdilər. Lakin bütünlükdə merkantilistlər iqtisadi artımın və ölkənin sərvətinin əsasında ixracın genişləndirilməsini və idxalın məhdudlaşdırılmasını hesab edirdilər. XVI-XVIII əsrlərdə sənayenin sürətlə inkişaf etdiyi ölkələrdə merkantilizm əsas iqtisadi doktrinə idi. Hazırda emal sənayesinin inkişafını iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab edən bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələr də merkantilizm ideyalarına üstünlük verirlər.

XVIII əsrin ikinci yarısından Fransa iqtisadçılarının fiziokratiya ideyaları merkantilist iseyanı əvəz etməyə başladı. Fiziokratlar merkantilistlərdən fərqli olaraq, iqtisadi artımda əsas rol ticarətə deyil, kənd təsərrüfatına aid edirdilər. Onların yanaşmasına görə əlavə dəyər məhz kənd təsərrüfatında yaradılır. Fiziokratlar istehsal amilləri kimi yalnız torpağı, təbiəti qəbul edirdilər. Lakin onların töhvəsi həm də torpaqda əlavə dəyəri yaradan əməyə üstünlük vermələri idi. Onlar iqtisadçılar arasında ilk dəfə dəyərin mənbəyinin əmək olduğuna diqqət yetirmişdilər. Lakin onlar yalnız kənd təsərrüfatında tətbiq edilən əməyi dəyərin mənbəyi hesab edirdilər. Onların yanaşmasına görə torpaqdan kənarında tətbiq edilən əmək qeyri-məhsuldar əməkdir (Marx, 2000) [10].

A.Smitlə başlayan klassik nəzəriyyə merkantilizmdən fərqli olaraq, azad ticarəti təbliğ edirdi. Azad ticarət nəzəriyyəsinə əsasən hər hansı bir ölkədə iqtisadi artım həmin ölkədə digərlərinə nisbətən istehsal amilləri üzrə mütləq üstünlüyün olması faktına əsaslanır. Məhz azad ticarət imkan verir ki, hər hansı malın istehsalı üzrə mütləq üstünlüyü olan ölkə bu malı istehsal edərək digər ölkəyə ixrac etməklə daha çox sərvət əldə etmiş olsun. Əslində klassik nəzəriyyə

merkantilist ideyalarla möhkəmlənən iqtisadiyyatların yeni inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq, digər ölkələrdə bazarların ələ keçirilməsi məqsədi daşıyırdı. Belə ki, məhz merkantilist yanaşma əsasında müəyyən dövrdə mütləq üstünlük qazanma faktı sonrakı mərhələdə ölkəyə digər ölkələrin bazarlarını ələ keçirmək imkanı yaradırdı. Bu zaman artıq merkantilist yanaşma əvəzində azad ticarət ideyası daha cəlbədicə idi. Belə ki, merkantilist doktrinanın tətbiq edildiyi illərdə nə Fransada, nə də İngiltərədə azad ticarət uğurlu ola bilməzdi. Azad ticarət bu ölkələrə yalnız merkantilist doktrinadan sonra uğur gətirə bilirdi və gətirdi.

Klassik siyasi iqtisadın banisi hesab edilən A.Smit özünün “Millətlərin sərvəti” əsərində iqtisadi artımı təmin edən bir neçə amili, o cümlədən, tələb və təklifin müəyyən edilməsində bazarın rolunu, əməyin məhsuldarlığını, ölkədə məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşmanın genişlənməsində ticarətin rolunu, miqyas effektinin təsirlərini qeyd edir. D.Rikardo və Maltus klassik modeli daha da inkişaf etdirdilər. Bu model texniki inkişafın sabit qalması şərti ilə iqtisadi artımı nəzərdə tuturdu. Ona görə də məhsul istehsalında istehsal amillərinin artması gəlirlərin azalması ilə müşayiət olunurdu. Elə bu fərzin nəticəsində Maltus onun adı ilə bağlı məşhur pessimist nəticəyə, yəni əhali artımının ərzaq istehsalı həcmi ilə müqayisədə daha sürətlə baş verməsi ilə bağlı nəticəyə gəlmişdir. Lakin Maltus texnoloji inkişafın mümkünlüyünü də qəbul edirdi.

İqtisadi artım nəzəriyyəsinə mühüm töhvəsi olan iqtisadçılardan biri J.Şumpeterdir. O, 1911-ci ildə dərc edilən “İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi” adlı əsəri ilə iqtisad elminə ilk dəfə “innovasiya” anlayışını daxil edərək, iqtisadi artımda sahibkarlıq fəaliyyətinin vacibliyini əsaslandırır. Şumpeterə görə inkişafın hərəkətverici qüvvəsi iqtisadiyyatın tarazlıq vəziyyətindəki dəyişikliklərdir. Belə dəyişikliklər müxtəlif səbəblərdən ola bilər. Şumpeter hesab edir ki, belə səbəblərdən ən mühümü sahibkarlıqla bağlı innovasiyalardır. Biznesmen, innovator, sahibkar iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvələridir. Elə buna görə də Şumpeter monopoliyanı istehsal amillərinin yeni kombinasiyasının nəticəsində əldə edilən uğur, həm də iqtisadiyyatın inkişafı üçün müsbət hadisə kimi qiymətləndirirdi (Lavrov və Kapoguzov, 2006) [11]. Şumpeterə görə iqtisadi inkişaf bir neçə amillə, o cümlədən, 1) yeni əmtələrin yaranması ilə; 2) yeni istehsal metodunun yaranması ilə; 3) yeni bazarların yaranması ilə; 4) xam materialların təchizatının yaxşılaşması ilə; 5) sənayenin təşkilindəki yeniliklərlə və s. müşayiət olunur. Şumpeter özü iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsinin əsas xüsusiyyəti kimi 1) tsiklik axını; 2) sahibkarlığın rolunu; 3) biznes tsikli və 4) kapitalizmin sona çatmasını göstərirdi (Schumpeter, 1961) [12].

Keynsin artım nəzəriyyəsinin əsasları onun “Məşğulluğun, faiz dərəcəsinin və pulun əsas nəzəriyyəsi” əsərində təqdim olunub. Bu modeldə əsas amil səmərəli tələbdir. Keynsin artım nəzəriyyəsinə əsasən səmərəli məcmu tələb iqtisadi artımı stimullaşdırır. Milli gəlirə, istehlaka, yığım və investisiya kimi iqtisadi göstəricilərə əsaslanaraq, Keyns modeli iqtisadi aktivliyin dəyişməsi dinamikasını təsvir edir. Keyns modelinə əsasən böhran və işsizliyin artması zamanı gəlirlərin azalması istehlakı, yığım və investisiyanı azaldır. Keyns təklif edirdi ki, belə hallarda bazar mexanizmləri səmərəli olmadığından dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi artmalıdır. Belə müdaxilə əsasən fiskal siyasətlə olmalıdır. Bu siyasət vasitəsilə vergilər azaldılmalı və dövlət xərcləri artırılmalıdır. Keçən əsrin 30-cu illərində baş verən Böyük Böhrana münasibətdə Keyns iddia edirdi ki, faiz dərəcələrinin azaldılması (yəni monetar siyasətin tətbiqi) və dövlətin infrastruktur layihələrinə xərclərinin artırılması (yəni fiskal siyasətin tətbiqi) ilə iqtisadiyyatın dirçəldilməsinə nail olmaq olar.

Keynsin artım nəzəriyyəsinin mahiyyətində hər şeydən əvvəl məcmu tələbin artırılması durur. Bu nəzəriyyədə balanslaşdırılmış iqtisadi artım üçün mühüm şərt məcmu tələbin artırılmasıdır. İqtisadi artım üçün ikinci mühüm şərt investisiyanın artırılmasıdır. Investisiya multiplikasiya effekti yaradaraq həm gəlirləri artırır, həm də gəlirlərin artması ilə birgə akselatorla təsir edə bilər.

Keynsin modeli sonralar “neo-keynsçilik” adı altında Roy Harrod, Evsey Domar, Joan Robinson, Nicholas Kaldor, Luigi Pasinetti və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilib. İqtisadi artımın Neo-Keyns modelinə əsasən investisiya nəinki milli gəlirin amili kimi çıxış edir

(multiplikasiya effekti), həm də istehsal potensialının artırılması və inkişaf amili ola bilər. Birinci halda investisiya tələbə, ikinci halda isə istehsal vasitəsilə məhsulun təklifinə təsir göstərir.

Harrod-Domar modeli ekzogen iqtisadi artım modelidir. Bu modeldə kapitalın marjinal məhsuldarlığı və yığım norması uzunmüddətli dövrdə dəyişməz qalır. Bu modelin əsasında “böyük təkan” nəzəriyyəsi dayanır. Harrod-Domar modeli iqtisadi artım məsələsində keynesçiliyin əsas modelidir. Bu modeldə multiplikator və akselerator effektləri inteqrasiya olunub. Bu modeldə tələb və təklif arasındakı tarazlıq dayanıqlı deyil. Ona görə də investisiya tarazlı qiymətindən kənara çıxanda sistem də öz tarazlı vəziyyətindən çıxır. Bu halda sistemi tarazlı vəziyyətə gətirmək üçün mexanizm yoxdur.

Keynsin tələbə əsaslanan yanaşması da iqtisadi artımın əsas modellərindəndir. Bu modelə görə məcmu tələb qısa və orta müddətli dövrdə iqtisadi artımın təmin edilməsində mühüm rol oynaya bilər. Baxmayaraq ki, artım nəzəriyyələrinin əksəriyyəti məcmu tələbin iqtisadi artımda rolunu qəbul etmirlər, bəzi iqtisadçılar iddia edirlər ki, böhranlar, adətən, histeresis effekti yaradaraq uzunmüddətli dövr üçün daha az iqtisadi artıma səbəb olurlar.

Harrod-Domar modelinə əsasən iqtisadi artımın əsasında yığım və kapitalın məhsul həcminə nisbəti (K/Y) dayanır. Əgər yığım çox olarsa, onda firmaların kreditə və investisiya yatırmaq imkanları da çoxalır. İntestisiyanın artması isə kapitalın artmasına, həmçinin mal və xidmətlərin istehsalının genişlənməsinə şərait yaradır. Kapitalın məhsul həcminə nisbətində (K/Y) azalması investisiyaların məhsuldarlığının artması deməkdir. Bu daha az kapitalla daha çox məhsulun istehsal edilməsi və iqtisadi artımın təmin edilməsi deməkdir.

İqtisadi artım nəzəriyyələrində artıma təsir kanalları

Harrod-Domar modelinə əsasən iqtisadi artımın təmin olunmasının sadələşdirilmiş mexanizmi üçün iqtisadi artım dərəcəsinə (g), məhsul istehsalı həcmi (Y), yığım isə (S) kimi ifadə edək. Yağımı $S=s*Y$, kapitalı isə $K=k*Y$ kimi ifadə edə bilərik. Burada s və k uyğun olaraq, 1 vahid məhsul həcminə uyğun yığım və kapitaldır. Bu göstəricilərin hər ikisi istehsal həcmindən asılı olan funksiyalardır. Fərz edəcəyik ki, investisiyanın (I) həcmi yığımın həcminə bərabərdir və o, kapitalın dəyişməsinə bərabərdir ($I=\Delta K=k*\Delta Y$). Əgər nəzərə alsaq ki, $I=S$, onda $k*\Delta Y=S=sY$, yaxud

$$\Delta Y = \frac{s * Y}{k}$$

Beləliklə, məcmu tələblə, məcmu təklifin tarazlığı halında iqtisadi artım üçün

$$g = \frac{\Delta Y}{Y} = \frac{s*Y}{k*Y} = \frac{s}{k} \quad (1)$$

olur. Harrod-Domar modelinin əsaslandığı bu nəticə çox mühümdür. Bu nəticə göstərir ki, iqtisadi artım potensialı tələbin artmasına nə dərəcədə uyğundur.

İqtisadi artımın digər mühüm modelini endogen artım nəzəriyyəsi tədqiq edir. Bu nəzəriyyəyə əsasən, iqtisadi artım insan kapitalı və texnoloji innovasiyaların tətbiqi ilə bağlıdır. İqtisadi artımın digər mühüm modelini neo-klassik nəzəriyyə tədqiq edir. Bu nəzəriyyəyə əsasən iqtisadi artımın əsasında əməyin və digər istehsal amillərinin təklif aspektinin ölçüsü, həmçinin əməyin məhsuldarlığı dayanır. İstehsal amili kimi əməyin və ya kapitalın artımı marjinal gəliri azaldır. Digər tərəfdən, kapitalın artımı iqtisadi artıma yalnız müvəqqəti təsir edir və iqtisadi artımın tarazlıq vəziyyətini təmin etməyə kömək edir. İqtisadi artım səviyyəsinin artmasını təmin etmək üçün isə Solou-Svan modeli nəzərdə tutur ki, 1) investisiyanın GDP-də payının artırılması. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, investisiyanın payının GDP-də artması marjinal gəliri azaldır və iqtisadi artımın tarazlıq səviyyəsinin konvergeniyasına səbəb olur; 2) əməyin və kapitalın məhsuldarlığının artırılması üçün texnoloji tərəqqini təmin etmək. Aşağı gəlirli ölkələrin texnoloji tərəqqiyə daha çox investisiya yönəltməsi onlarda iqtisadi artım səviyyəsini yüksək gəlirli ölkələrlə yaxınlaşdırır.

Neoklassik iqtisadi artım modelinin əsas məqsədi iqtisadi nəzəriyyənin və iqtisadi siyasətin mühüm suallarına cavabın tapılmasından, o cümlədən, balanslaşmış iqtisadi artımın əsas amillərinin müəyyən edilməsindən, iqtisadi sistemin mövcud parametrləri ilə iqtisadi artım tempinin müəyyənləşməsindən və ölkədə adambaşına gəlirlərin və istehlakın maksimumlaşdırılmasından, əhali artımının, kapital yığımının və texniki tərəqqinin iqtisadi

artıma təsirinin öyrənilməsindən ibarətdir. Solou modeli tam məşğulluq və istehsal gücündən tam istifadə şəraitində tarazlı iqtisadi artımın imkanlarını göstərir. Bu model dayanıqlı iqtisadi artım modelidir, yəni iqtisadi sistemin daxili bazar mexanizmləri vasitəsilə balanslaşmış inkişaf trayektoriyasına qayıtması bacarığını ifadə edir.

Solou modelində uzunmüddətli dövr üçün iqtisadi artım texniki tərəqqidən asılıdır. Məhz bu ekzogen amil istehsalın davamlı artımını, həmçinin əhalinin rifahının, yəni adambaşına istehlak həcminin artımını təmin edə bilir.

Qeyd edək ki, Solou artım modeli son onilliklərdə digər artım modelləri ilə müqayisədə daha populyardır, baxmayaraq ki, bu model keçən əsrin ortalarında işlənmişdir. Bu modeldə Kobb-Duglas istehsal funksiyasına bir effektiv işçiyə düşən məhsul istehsalı ($Y/L * E$) və bir effektiv işçiyə düşən kapitalı kimi ($K/L * E$) yanaşaraq, istehsal funksiyasını

$$y = \frac{Y}{L * E} = F\left(\frac{K}{L * E}; \frac{L}{L * E}\right) = F\left(\frac{K}{L * E}; 1\right) = f(k) \quad (2)$$

kimi ifadə edir. Bu halda əsas kapitalın dəyişməsi

$$\Delta K = s * Y - (d + n + g) * K$$

Burada s – yığım dərəcəsi, d – amortizasiya, n – aktiv işçi sayının artım dərəcəsi, g – effektiv işçilərin artım dərəcəsidir. Bir nəfər effektiv işçiyə düşən əsas kapital dəyişməsi isə

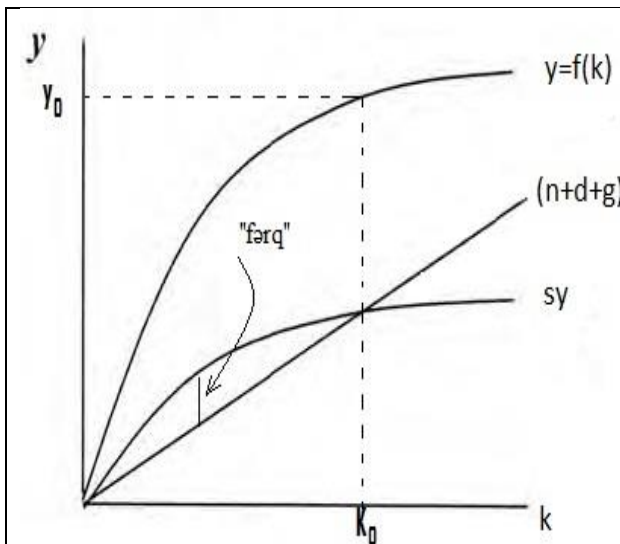
$$\frac{\Delta K}{L * E} = s * \frac{Y}{L * E} - (d + n + g) * \frac{K}{L * E}$$

yaxud

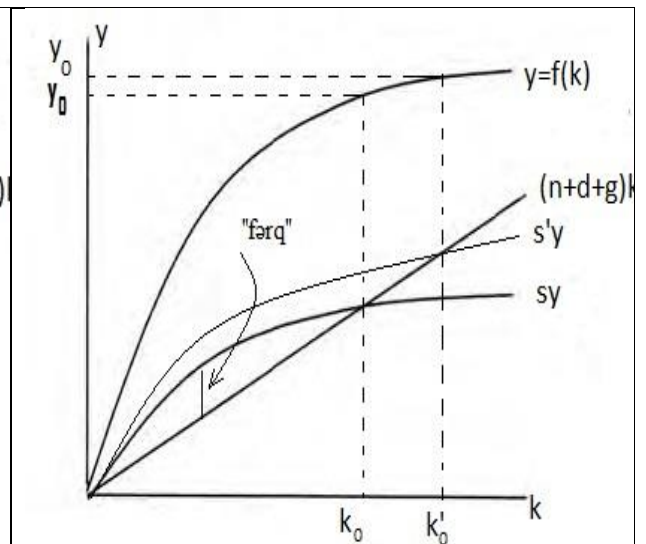
$$\Delta k = s * y - (d + n + g) * k \quad (3)$$

Burada Δk – bir effektiv işçiyə düşən əsas kapitalın dəyişməsi, s – 1 vahid məhsul istehsalına uyğun yığım, y – bir effektiv işçiyə düşən məhsul istehsalı həcmi, n – aktiv işçi sayının artım dərəcəsi (yaxud əhali artımı dərəcəsi), g – amortizasiya dərəcəsidir. Beləliklə, (3) bərabərliyinə əsasən, bir effektiv işçiyə düşən əsas kapitalın dəyişməsi yığımın artması ilə artır, lakin yeni işçilərin sayının və yeni “effektiv” işçilərin sayının artım dərəcəsi və amortizasiya dərəcəsinin artması ilə azalır.

Bir effektiv işçiyə düşən istehsal funksiyası $y(k)$ bir effektiv işçiyə düşən əsas kapitaldan asılı olaraq artan funksiyadır. Lakin bu artmanın dərəcəsi getdikcə azalır. Buna səbəb müxtəlif amillərlə, o cümlədən, kapitaldan gələn mənfəətin azalmasıdır. (3) bərabərliyi əsasında biz Solou diaqramını da qura bilərik. Qeyd edək ki, bu diaqram (3) bərabərliyinə əsasən iki tərkib hissədən - $(s * y)$ və $(n + d + g) * k$ -dan ibarətdir. Birinci hissə, yəni $s * y$ əyrisi $y(k)$ əyrisi kimi olsa da ondan daha aşağıda yerləşir. Çünki $0 < s < 1$. İkinci hissə isə, yəni $(n + d + g) * k$ xətti asılılığı ifadə edir. Bu asılılıqları nəzərə alsaq, Solou diaqramı 1-ci və 2-ci şəkildəki kimi olacaq. Bu iqtisadiyyatın tarazlıq halını ifadə edir.

Şəkl. 1. Solou diaqramı: yığım dərəcəsi - sy

Şəkl. 2. Solou diaqramı: yığım dərəcəsinin artması - s'y

1-ci şəkildən görünür ki, bir effektiv işçiyə düşən əsas kapitalın elə k_0 həcmi var ki, o, amortizasiyanın, işçi sayının və effektiv işçi sayının artmasından yaranan xərclərə bərabər olur. Əgər iqtisadiyyat belə bir tarazlı səviyyəyə çatırsa, onda bu amillərə görə (investisiya, amortizasiya, sadə işçi sayının dəyişməsi və effektiv işçi sayının dəyişməsi) k_0 dəyişməz qalacaq, yəni k_0 nöqtəsində $\Delta k = 0$. Bu yarazlıq nöqtəsində $\Delta f(k) = 0$. Ona görə də k_0 nöqtəsi tarazlıq nöqtəsi hesab edilir. Belə tarazlıq nöqtəsinin əldə edilməsi iki səbəbdən mühüm əhəmiyyət daşıyır. Nəzərə alınmalıdır ki, əgər iqtisadiyyat hər hansı dövrdə dayanıqlı (steady state) vəziyyətində deyilsə, o, mütləq addımba addım bu vəziyyətə tərəf hərəkət edəcək. Əsas kapitalın hər hansı “k” həcmindən başlayan iqtisadiyyat müəyyən dövrdən sonra özüniün k_0 dayanıqlı vəziyyətinə çatacaq. Bu mənada deyə bilərik ki, “dayanıqlı” vəziyyət elə uzunmüddətli dövr üçün tarazlı vəziyyətdir. 1-ci şəkildəki qrafikdən görünür ki, əgər $k < k_0$, onda investisiyanın həcmi “s*y” xərclərdən $-(n+d+g)*k$ daha çox olur və əsas kapitalın növbəti artımı baş verir. Bu artım o zamana qədər davam edir ki, $s_y = (n+d+g)*k$ olsun. Əgər $k > k_0$ olarsa, o zaman “s*y” xərclərdən, yəni $(n+d+g)*k$ həcmindən az olur və əsas “n” və ya “g” üzrə azalmalar, həmçinin əsas kapitalın azalması ilə həm də amortizasiyanın azalması baş verir. Belə azalma o zamana qədər baş verir ki, $k = k_0$ olsun.

Solou artım nəzəriyyəsinə əsasən əgər hər hansı dövrdə mövcud yığım dərəcəsi (“s”) artmış olarsa ($s' > s$), onda $s*y$ əyrisi bir qədər yuxarı sürüşmüş olacaq (şək 2). $(n+d+g)$ dərəcələrinin dəyişmədiyi halda onda investisiya əyrisi ($s*y$) ilə xərclər əyrisinin $(n+d+g)k$ əyrisinin kəsişmə nöqtəsi də sağa sürüşmüş olur. Bu o deməkdir ki, yığım dərəcəsinin artması ilə dayanıqlı vəziyyətin sağa sürüşməsi və yeni dayanıqlı vəziyyətin formalaşması baş verir. Bu həm də adambaşına istehsal həcmünün artmasına, yəni iqtisadi artıma səbəb olur. Lakin iqtisadi artım xatirinə yığımı sonsuz həddə artırmaq mümkün deyil. Çünki yığım yalnız gəlirlərin istehlakdan kənar qalan hissəsidir, yəni

$$\text{yığım (s)} = \text{gəlirlər(y)} - \text{istehlak(c)}$$

Belə olan halda yığımın ən yüksək həddi (y) istehlakın ən minimum həddinə ($c=0$) uyğun gəlir. Əlbəttə reallıqda bu mümkün olmasa da, nəzəri olaraq, bunu belə fərz etmək mümkündür. Bu halda belə bir sual ortaya çıxır ki, yığımın hansı həcmdə olması iqtisadi artımı təmin etməklə bərabər, həm də rifah halının maksimumuna uyğun olsun. Burada rifah halı kimi istehlak həcmi götürsək, onda deyə bilərik ki, yığımı elə həcmdə müəyyən etmək lazımdır ki, istehlak maksimumun olsun. Bu halda iqtisadiyyatın dayanıqlı halına uyğun olan k_0 - “Qızıl Qaydası” ilə müəyyən edilən əsas kapital həcminə uyğun gəlir.

Solou artım nəzəriyyəsinə əsasən “Qızıl Qaydasına”, yəni istehlakın maksimum halına uyğun olan əsas kapitalın həcmi kapitalın marjinal istehsal həcminə, yəni $(n+d+g)$ həcminə bərabər olduğu hala uyğundur. Solou modelinə əsasən belə bir nəticə qərar qəbul edicilərə imkan verir ki, onlar məhz əhalinin rifah halını maksimumlaşdıraraq iqtisadi artıma nail olsunlar. Digər bütün modellərdə olduğu kimi, Soloq modeli də bəzi fərqlər əsasında formalaşdığından real iqtisadi artım mexanizmlərini tam şəkildə əhatə edə bilmir. Bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, texnoloji inkişafın ekzogen amil kimi Solou modelinə daxil edilməsi onun əsas çatışmazlığıdır [13]. Solou modelində konvergeniya məsələsi bütün ölkələrin eyni texnologiyadan istifadə etməsi fərzinə əsaslanır. Digər tərəfdən, bu modeldə iqtisadi artıma təsir göstərə bilən bəzi mühüm amillər, məsələn, insan kapitalı, beynəlxalq ticarət, sosial kapital amilləri nəzərə alınmayıb.

Solou artım nəzəriyyəsi ilə yanaşı hazırda endogen artım nəzəriyyəsi də geniş yayılıb. Solou artım modelindən fərqli olaraq, endogen artım modeli qeyri-təkmil rəqabətin və mənfəət normasının mümkün dəyişməsinin təsirlərini əks etdirir. Bu modeldə elmi-texniki tərəqqi iqtisadi artımın endogen amili hesab edilir. Endogen iqtisadi artım modelində texnoloji innovasiyanın endogen xarakteri ilə bağlı hipotez Amerika alimləri P.Romer və R.Lukas tərəfindən irəli sürülüb. Texnoloji innovasiya insan kapitalına və texnoloji inkişafa yönələn investisiyalara əsaslanır. Solou modelinə əsasən uzunmüddətli dövr üçün iqtisadi artımı təmin etmək üçün dövlət xərclərini və ya vergi yükünü dəyişməklə deyil, yığım normasını dəyişməklə nail olmaq olar. Endogen iqtisadi artım modeli bu çatışmazlığı aradan qaldırır. Bu modeldə texnoloji inkişaf uzunmüddətli dövr

üçün iqtisadi artımın yeganə səbəbi deyil. Solou modelində ekzogen amil kimi daxil olan “A” parametri insan kapitalının keyfiyyətini, əqli müüliyyətin qorunmasını, elmin və texnologiyanın inkişafı üçün dövlət xərclərinin həcmi, yeni texnologiyaların cəlb edilməsi üçün dövlət xərclərini nəzərdə tutur. “A” parametrinə belə yanaşma dövlətin uzunmüddətli iqtisadi artım üçün iqtisadiyyata müdaxiləsini xarakterizə edir.

Qeyd edək ki, endogen iqtisadi artım nəzəriyyəsi mahiyyətə bir birindən fərqli iki qrupa ayrılır. Birinci qrupda insan kapitalı iqtisadi artımın əsas amili kimi çıxış edir. Bu qrupa daxil olan nəzəriyyə P.Romer və R.Lukas tərəfindən işlənib. Bu nəzəriyyədə “bilik” və ya “informasiya” dəyişən olaraq nəzəriyyəyə daxil olur. Lakin bu qrup modeldə fərz edilir ki, nəzərdən keçirilən dövrdə bu dəyişən sabitdir və iqtisadi fəaliyyət sahələri arasında paylanır. P.Romerin yanaşmasına əsasən hansı ölkədə insan kapitalı yüksəkdirsə, orada iqtisadi artım tempi də yüksək olacaq. Bu modeldə azad xarici ticarət insan kapitalının inkişafını dəstəkləyərək iqtisadi artıma da pozitiv təsir edir.

Endogen iqtisadi artım modelinin ikinci qrupa daxil olan nəzəriyyəsi J.Grossman və E.Helpman tərəfindən inkişaf etdirilib. Bu nəzəriyyədə yüksək texnologiyanın iqtisadi artıma təsiri nəzərdə tutulur [14]. Endogen iqtisadi artım nəzəriyyəsi iqtisadi artım mexanizmi ilə texnoloji innovasiyalarda əks olunan yeni biliklərin alınması və toplanması prosesi arasındakı əlaqəni formalaşdırır. Bu model həmçinin müxtəlif ölkələrin inkişaf tempindəki fərqlərin, elmi, texniki və sənaye siyasəti üzrə dövlət siyasətinin səmərəliliyi əsas səbəbinin, həmçinin xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinin iqtisadi artıma təsirlərinin tədqiqinə imkan verir.

Yekun

Nəzərdən keçirilən nəzəriyyələr əslində bir-birini inkar edən nəzəriyyələr deyil, əksinə bir-birini tamamlayan nəzəriyyələrdən. Lakin onları bir-birindən fərqləndirən cəhət tətbiq ilə bağlıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Lopes, J, Nunes, A and Balsa, C (2011) The long-run relationship between the construction sector and the national economy in Cape Verde. International Journal of Strategic Property Management, 15(1), 48-59.
2. Bon, R (1992) The future of international construction: Secular patterns of growth and decline. Habitat International, 16(3), 119.
3. Crosthwaite, D (2000) The global construction market: a cross-sectional analysis. Construction Management and Economics, 18(5), 619 - 27.
4. Flammang, R. (1979) Economic growth and economic development: Counterparts or competitors. Economic Development and Cultural Change, 28(1), 47-62.
5. Malizia, E. E., and Feser, E. J. (1999) Understanding Local Economic Development, New Brunswick, NJ: Centre for Urban Policy Research.
6. Allen, T. E., and Thomas, A. (2000) Poverty and development into the 21st century, Oxford: Oxford University Press.
7. Audretsch, D. and Fritsch, M. (1994). The geography of firm births in Germany. Regional Studies, 28(4), 359-365.
8. Van Stel, A. and Storey, D. (2004) The link between firm births and job creation: Is there a Upas tree effect, Regional Studies, 38(8), 893-909.
9. McDermott, J. (1999), Mercantilism and Modern Growth. Journal of Economic Growth, Vol. 4, Issue 1, pp.55-80.
10. Marx, K. (2000), Theories of surplus value. Amherst, Prometheus Books, N.Y.
11. Lavrov, E. and Kapoguzov, E. (2006), Economic growth: theories and problems, OmSU, Omsk.
12. Schumpeter, J.A. (1961). “The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle” translated from the German by Redvers Opie (1961) New York: OUP.
13. Kasun D Ramanayake R.A, (2019). Critical Introduction of Solow Growth Theory. Journal of Research in Humanities and Social Science Volume 7 ~ Issue 1 (2019)pp.:43-56

14. UN (2011), Tashkent: UWED, UNDP, 2nd ed., available at: <http://www.undp.uz/en/publications/publication.php?id=317> (Accessed 15 May 2015)

R.T.Jafarova

*doctor of philosophy in economics
Azerbaijan University of Architecture and Construction*

Comparative approach to economic growth theories

Abstract

The article provides a comparative analysis of one of the most important problems for modern economics – theories of economic growth. The author made a comparative analysis of three theories of economic growth - neoclassical, neo-Keynesian and new theories of economic growth, and tried to distinguish them from each other. Also, the channels of influence on economic growth based on these theories are described separately.

Keywords: *growth theories, classical theory, neoclassical theory, neo-Keynesian theory, endogenous theory*

P.T.Джафарова

*доктор философии по экономике
Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет*

Сравнительный подход к теориям экономического роста

Резюме

В статье проводится сравнительный анализ одной из важнейших проблем современной экономической науки – теории экономического роста. Автор провел сравнительный анализ трех теорий экономического роста – неоклассической, неокейнсианской и новой теории экономического роста, также попытался отличить их друг от друга. Также отдельно описываются каналы влияния на экономический рост на основе этих теорий.

Ключевые слова: *теории роста, классическая теория, неоклассическая теория, неокейнсианская теория, эндогенная теория*

Elmi redaktor: i.e.d., dos. M.Gülaliyev

Çара təqdim edən redaktor: i.f.d., dos. N.Qədimli

Daxil olub: 14.02.2022

Çара qəbul edilib: 28.02.2022